

מנהגי אבילות בימי "בין המצרים"

שי נגר

א. הקדמה

טבעו של מנהג להיווצר במקום מוגדר ובזמן מוגדר. יש מנהגים אשר עבר זמנם ואינם עוד, יש מנהגים שעבר מקומם ואינם עוד. מנגד, יש מנהגים שפרצו את גבולות המקום והזמן, התרחבו וגדלו עד שמצאו נחלה ומנוחה במקומות לא להם.

מאמר זה עוסק במנהגי האבילות על חורבן בתי המקדש בתקופה המכונה "שלושת השבועות".

המציאות היום מלמדת שמנהגי האבילות על חורבן הבתים נפוצים הם עד מאד, ואדם 'החורג' ממנהג זה או אחר, נתפס כפורש מן הכלל. לפיכך יש צורך להתחקות אחר מכלול המנהגים, להגדיר את מקומם, את זמנם, את תהליך התרחבותם, ובהתאם לכך – להסיק את המסקנות הנדרשות לחיי המעשה.

יהיה כאן ניסיון להתחקות אחר השורשים של מנהגי האבילות בתקופת שלושת השבועות, מנקודת מוצאם והשתלשלותם עד ימינו אלה, בתקופה זו של קיבוץ גלויות, כשהדגש יושם לבסוף על מנהגי תימן.

ב. אבילות קדומה

ראשית, הנביא אומר: "ויהי דבר ה' צבאות אלי לאמר: כה אמר ה' צבאות צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמ'עדים טובים, והאמת והשלום אָהָבו" (זכריה ח יח-יט).

לעתיד לבוא, מנבא זכריה, יהפכו ימי הצומות המוזכרים כאן לימי ששון ושמחה. אין הוא מזכיר שצום הרביעי קשור לצום החמישי בימים שביניהם.

שנית, יש לבדוק מה נאָמר בעיקר הדין ביחס למנהגי אבילות על חורבן בתי המקדש. לכך יש מקורות תנאיים מפורשים:

א מיעוט שמחה מר"ח אב – "בתשעה באב נגזר על אבותינו שלא יכנסו לארץ, וחרב הבית בראשונה ובשניה, ונלכדה ביתר ונחרשה העיר. משנכנס אב ממעטין בשמחה" (משנה, תענית פרק ד).

ב איסור תספורת וכיבוס בשבוע שחל בו ת"ב – "שבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסור מלספר ומלכבס, ובחמישי מותרין מפני כבוד השבת" (שם ז).

ג איסור לאכול שני תבשילין, או אכילת בשר, או שתיית יין בסעודה המפסקת – "ערב תשעה באב לא יאכל אדם שני תבשילין, לא יאכל בשר ולא ישתה יין" (שם).

ד מיעוט משא ומתן, בניין ונטיעה, ועריכת סעודת אירוסין – "ותניא: קודם הזמן הזוה (קודם שבוע שחל בו), העם ממעטין בעסקיהם מלישא ומלייתן, מלבנות ולנטוע, ומארסין אבל לא כונסין, ואין עושין סעודת אירוסין" (כבלי יבמות מג ע"א).

יש מבנה הדרגתי מחמיר לסימני האבילות מר"ח אב עד הצום עצמו. בראשיתו נמנעים מדברים כלליים: שמחה, מו"מ, דברים של תקומה – בנין ונטיעה – הדוחקים את עניין החורבן. ככל שקרבים לת"ב חלים איסורים על האדם עצמו: תספורת וכיבוס. הללו מהווים סימני אבילות מובהקים, כך הוא באבילות על היחיד וכך הוא באבילות על מאורע גדול באומה. השלב הבא ממעט בדברים שיש בהם חיות לאדם – מאכל ומשתה החשובים.

עם זאת יש לשים לב למספר דברים:

1. 'משנכנס אב ממעטים בשמחה' – 'מרביתם בצער' אין כתוב כאן, אלא מיעוט שמחה (והגדרה זו יכולה להכיל מספר פרשנויות).
2. מפני כבוד השבת מותר לספר ולכבס בשבוע שחל בו ת"ב.
3. מותר לארס מר"ח אב עד שבוע שחל בו.

אלו, האחרונים, מראים שאין דעת חכמים להרבות באיסורים ע"מ להבליט את החורבן,¹ אלא יש להתייחס לעניין החורבן באופן יחסי ומאוזן: מחד – יש לנהוג מנהגי

1 כך מצאנו במפורש בדברי רבי יהושע ורבי ישמעאל בן אלישע במסכת בבא בתרא ס ע"ב: "ת"ר: כשחרב הבית בשניה, רבו פרושין בישראל שלא לאכול בשר ושלא לשחות יין. נטפל להן ר' יהושע, אמר להן: בני, מפני מה אי אתם אוכלין בשר ואין אתם שותין יין? אמרו לו: נאכל בשר שממנו מקריבין על גבי מזבח, ועכשיו בטל? נשתה יין שמנסכין על גבי המזבח, ועכשיו בטל? אמר להם: א"כ, לחם לא נאכל, שכבר בטלו מנחות! אפשר בפירות. פירות לא נאכל, שכבר בטלו בכורים! אפשר בפירות אחרים. מים לא נשתה, שכבר בטלו ניסוך המים! שתקו. אמר להן: בני, בואו ואומר לכם: שלא להתאבל כל עיקר אי אפשר – שכבר נגזרה גזרה, ולהתאבל יותר מדאי אי אפשר – שאין גוזרין גזירה על הצבור א"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה, דכתיב (מלאכי ג ט): 'בְּמִאֲנָה אֶתֶם נִאָּרִים וְאוֹתֵי אֶתֶם קוֹבְעִים הַגּוֹי כוֹלוֹ', אלא כך אמרו חכמים: סד אדם את ביתו בסיד, ומשייר בו דבר מועט. וכמה? אמר רב יוסף: אמה על אמה. אמר רב חסדא: כנגד הפתח. עושה אדם כל צרכי סעודה, ומשייר דבר מועט. מאי היא? אמר רב פפא: כסא דהרסנא. עושה אשה כל תכשיטיה,

אבילות, מאידך - יש דברים שהאבילות נדחית מפניהם. מחד - יש להימנע מדברים שיש בהם בנייה והתחדשות, מאידך - במקום שיש בסיס מעוגן לבנייה והתחדשות, אין להימנע מכך.²

אם כן, מצאנו התייחסות מפורשת של הנביאים לעניין עריכת צומות בחודש הרביעי ובחודש החמישי, ללא כל זיקה לימים שביניהם. עוד מצאנו התייחסות מפורשת והדרגתית של מנהגי אבילות אצל התנאים מ"ח אב עד יום הצום.

ג. היכן מוצאים חיבור בין י"ז בתמוז לט' באב ?

א הפן ההסטורי - מיום שהובקעה העיר בחורבן בית שני, עד חורבן הבית עברו עשרים ואחד יום. הירושלמי³ גורס כך: "מה ביניהון? עשרי' ואחד יום, מיו' שהובקעה העיר ועד יום שחרב בית המקדש".

ב על הפסוק באיכה (א ג) "כל רודפיה השיגוה בין המצרים" מביא המדרש את הדרשה הבאה: "ד"א 'כל רודפיה השיגוה בין המצרים' - ביומין דעקא, משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, שבהם [קטב] מרירי שולט, כד"א] = כמה דאת אמרן (תהלים צא ו): 'מְדַבֵּר באופל יהלך, מְקַטֵּב ישוד צהרים'. המדרש 'מתרגם' את המושג "בין המצרים" במשמעות מופשטת של

ומשיירת דבר מועט. מאי היא? אמר רב: בת צדעא, שנאמר (תהלים קלז ו): 'אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני, תדבק לשוני לחכי וגו'. מאי 'על ראש שמחתי'? אמר רב יצחק: זה אפר מְקַלָּה שבראש חתנים. א"ל רב פפא לאביי: היכא מנח לה? במקום תפילין, שנאמר (ישעיה סא ג): 'לְשׁוֹם לֹאֲבָלֵי צִיּוֹן לַתַּחַת לְהֵם פֶּאֶר תַּחַת אֶפְרַיִם'. וכל המתאבל על ירושלים - זוכה ורואה בשמחתה, שנאמר (ישעיה סו י'): 'שִׂמְחוּ אֶת יְרוּשָׁלַיִם וגו'. תניא, אמר ר' ישמעאל בן אלישע: מיום שחרב בית המקדש, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לאכול בשר ולא לשתות יין, אלא אין גוזרין גזרה על הצבור אא"כ רוב צבור יכולין לעמוד בה; ומיום שפשטה מלכות הרשעה, שגוזרת עלינו גזירות רעות וקשות, ומבטלת ממנו תורה ומצוות, ואין מנחת אותנו ליכנס לשבוע הבן, ואמרין לה: לישוע הבן, דין הוא שנגזור על עצמנו שלא לישא אשה ולהוליד בנים, ונמצא זרעו של אברהם אבינו פְּלֵה מאליו, אלא הנח להם לישראל, מוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין". מדברי שניהם מובן כי חורבן הבית הוא בכיה לדורות, פשוטו כמשמעו - בכל יום ובכל שעה. אולם זו גזירה שאין הציבור יכול לעמוד בה, על כן יש למצוא את נקודת האיזון. רבי יהושע נקט בשיטה: הַמְשִׁיךְ את חיך כפי הנדרש, אולם שִׁיר דבר מועט במעשיך כסממן לחורבן. רבי ישמעאל נקט בשיטה: בדיעבד הַמְשִׁיךְ את חיך, משום שמוטב שיהיו שוגגין ואל יהיו מזידין.

2 כיבוד שבת הוא מצוה מדרבנן - "וקראת לשבת עונג", ומצוה מדרבנן דוחה מנהג. עיין בשו"ת "פעולת צדיק" למהרי"ץ, חלק ב' סימן ע"ו, שדן באבילות בימי ספירת העומר ובדחיית האבילות מפני כבוד השבת. לעניין אירוסין, מצאנו את השיקול "שלא יקדמנו אחר" בירושלמי תענית, סד ע"ד [ד ה]: "שמואל אמר אפילו בתשעה באב יארס, שלא יקדמנו אחר. מְחַלְפָה שיטתיה דשמואל: תמן הוא אמר 'אלהים מושיב יחידים בִּיתָה' (תהלים סח ז), 'במאזנים לעלות הַמָּה מְהַבֵּל יְחַד' (שם סב י), והכא הוא אמר הַכִּין אלא שלא יקדמנו אחר בתפילה. אפילו כן לא קיימה".

תאריכים, שהרי המונח 'בין המצרים' משמש במשמעותו הראשונית גבולות גיאוגרפיים.⁴

ג בפתחתות למדרש איכה רבה מובאת דרשה זו: "רבי יהושע דסכנין בשם ר' לוי פתח... (קהלת יב ה) 'וַיִּנְאֹץ הַשָּׁקֶד' – זו נבואתו של ירמיה, הה"ד נ] = הדא הוא דכתיב [ירמיה א יא): 'ויאמר אלי מה אתה רואה? וְאָמַר מִקֵּל שָׁקֶד אָנִי רואה'. א"ר אלעזר מה סימנו של שקד זה? משעה שהוא מְצִיץ עד שעה שהוא גומר כ"א יום, כך מי"ז בתמוז עד ט"ב (=ט' באב) כ"א יום" (איכה רבה [וילנא], פתיחתא כג).

ירמיה רָאָה "מקל שקד", והקב"ה הבטיחו כי שוקד הוא לעשות את דברו, קָרַי חורבן הבית וירושלים. כך פירש ר' יהושע את הפסוק ורָאָה בו רמז לחורבן ולמְשָׁכוֹ – עשרים ואחד יום כימי הַנְּצוֹ של השקד.⁵

ד בקשר עקיף קשרו את ימי תעניתו של דניאל, שארכו שלושה שבועות,⁶ לשלושת השבועות שבין י"ז בתמוז לט' באב. כך נאָמַר בדניאל: "בשנת שלוש לכורש מלך פרס, דָּבַר נְגִלָה לדניאל אשר נקרא שמו בְּלִטְשָׁצֶר (ס"א: בְּלִטְשָׁצֶר), וְאָמַת הדבר וצבא גדול, וּבִין את הדבר ובינה לו פְּמֶרָאָה: בימים ההם אני דניאל הייתי מתאבל שלשה שָׁבָעִים ימים: לחם חֲמֻדוֹת לא אכלתי ובשר נִיין לא בא אל פי וְסוּךְ לא סכתי, עד מלאת שלשת שָׁבָעִים ימים" (דניאל י א-ג).

ניתוח של המקורות הנ"ל מעלה עובדה פשוטה, שחיבור הימים שבין י"ז בתמוז לט' באב לאתר החורבן היה אגדתי בלבד ללא שום נפקא מינה הלכתית.

4 רש"י בפירושו לפסוק זה מביא שני פירושים, הראשון כפשוטו של מקרא והשני ציטוט של מדרש האגדה: "בין המְצָרִים - שיש גובה מכאן ומכאן ואין מקום לנוס. המְצָרִים – גבולים של שדה וּכְרֵם. ומדרש אגדה – בין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב".

5 פרופ' יהודה פליקס עמד על תקופה זו ואישש אותה כנכונה ובלתי מוגזמת (בניגוד למקרים אחרים שבהם נקטו חז"ל לשון גוזמא, כגון: החורב הנותן פירותיו לאחר 70 שנה): "הכוונה בכל אלה לזמן שנאכל עם קליפתו הירוקה (השקד היבש שגלעינו נאכל, מבשיל רק כמחצית השנה לאחר מכן). בעיקר נהגו לאכול בעודם ירוקים את השקדים המרים...; מן המקורות הנ"ל ברור כי מדובר על עשרים ואחד יום מן ההנצה-הפריחה. אמנם כעבור שלושה שבועות משעה שהעץ עומד במלוא פריחתו יש כבר שקדים קטנים, ראויים למאכל, ברם לשוק מגיעים שקדים אלה רק כשלושה שבועות לאחר החנטה". ('פרק זרעים', בתוך 'הלכות ארץ ישראל מן הגניזה' לפרופ' מרדכי מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ד, עמ' קסט-קע. עיין עוד בספרו "עצי פרי למיניהם, צמחי התנ"ך וחז"ל", הוצאת ראובן מס, ירושלים, תשנ"ד, עמ' 146).

6 ימי תעניתו של דניאל היו בחודש ניסן כדבריו בפסוק ד' שם: "וביום העשרים וארבעה לחודש הראשון...". אמנם שם מתמודדים חז"ל עם השאלה מה עשה דניאל בדבר שתיית ארבעה כוסות בליל הסדר, אם הָדִיר עצמו מן היין. מכל מקום הקשר לימי בין המצרים הוא מאולץ, לְמַעַט הצד הסמלי של הימנעות מתענוגות הגוף בעת צרה.

מי הוא הראשון אשר עיגן מקורות אגדיים אלו בתחום ההלכה ?

בעל 'שבלי הלקט'⁷ תולה זאת ברס"ג:

ומצאתי בשם רבינו סעדיה גאון זצ"ל שמשבעה עשר בתמוז עד תשעה באב הן הימים האמורים בדניאל שהתענה שלושה שבועים. ויש נוהרין בהן שלא לאכל בשר ושלא לשתות יין, כדכתיב: 'ובשר נין לא בא אל פי וסוך לא סכתי'.

לדבריו, רס"ג הוא זה אשר החל מסורת זו של אי אכילת בשר ושתיית יין בבין המצרים, וזאת לאחר הסמכתו לכתוב בדניאל.

לתליית הדברים ברס"ג יש משמעות חשובה מאד, שאם אנו תולים את גדרי המנהג (כל מנהג) למקום וזמן מסויימים, הרי שרס"ג חי בתקופה שדבריו היוו אבן יסוד לכל תפוצות ישראל בין במזרח ובין במערב⁸, ויש בדבריו בסיס לנפוצות מנהגי האבלות בבין המצרים לכלל ישראל באשר הם.

אלא שהדברים לא יצאו מתחת ידי רס"ג, ומספר ראיות לכך:

ראשית: בעל 'שבלי הלקט' לקח את דבריו מ'ספר הרוקח'⁹ סימן שי"א: "ואמר רב סעדיה ג' שבועות שמי"ז בתמוז עד ט' באב הם רמוזים בדניאל שהתענה ג' שבועות. וצריך להתענות מבשר". 'שבלי הלקט' פתח, או פתחו לפניו, בטעות את האות "ג" ל'גאון', ואינו אלא 'שלושה'.

שנית: לא נמצא בכתבי רס"ג¹⁰ שום רמז, לא למנהגי האבילות בבין המצרים ובוודאי שלא להסמכתם לכתוב בדניאל.

שלישית: רס"ג התנגד במפורש הן להימנעות מאכילת בשר ושתיית יין והן לתלות שבין אבלו של דניאל לימי בין המצרים:

ואמרו 'לחם חמודות לא אכלתי ובשר ויין, גילה לנו שאין איסור על ישראל בגלות לאכל הבשר ולא לשתות היין ולא התענוגות המותרות מחמת חרבן ירושלים. כי אלו היו התענוגות הללו אסורות עליהם היו דניאל ודומיו חסידנו מקיימים אותם... ויש שחשבו כי אלו האחד ועשרים יום אשר משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב. וזו המחשבה טעות מכמה פנים, תחלה ששבעה עשר בתמוז ותשעה באב אינם אלא

7 ר' צדקיה ב"ר אברהם הרופא, איטליה 1230-1300.

8 אמנם לא מעט חלקו חכמי ישראל על רס"ג, במיוחד בחייו, אך הדבר לא מנע מלהסתמך עליו רבות. כך מוצאים אנו ציטוטים שלו אצל בעלי התוספות (עיי' למשל תוספות מסכת סוטה דף טו ע"א, ד"ה "כמין חומר"; תוספות מסכת חולין דף קלד ע"ב, ד"ה "דורשי חמורות"), כשם שהרבו לצטטו בארצות המזרח.

9 רבי אלעזר ב"ר יהודה מגרמיזא. 1176-1238.

10 רס"ג כתב תרגום ערבי, המכונה "תפסיר", לרוב ספרי התנ"ך. הן בתפסיר לאיכה והן בתפסיר לדניאל אין שום רמז לכך. כמו כן בסידורו, בהלכות ובפיוטים לת"ב או ל"ז בתמוז, אין איזכור לימי בין המצרים.

בתאריכי חרבן הבית השני. אבל הבית הראשון הרי תאריכי חרבנו תשעה בתמוז ועשרה באב, כי בתשעה בתמוז [הבקעה העיר¹¹] 'ובחדש החמישי בעשור לחדש... וישרף את בית ה' (ירמיה נב יב-יג), ביניהם שלושים יום.¹²

אם כן, מי הוא אותו רב סעדיה שעליו מדבר הרוקח ?

רשי"ר,¹³ מחכמי איטליה לפני כמאה וחמישים שנה, ניסה להתחקות אחרי אותו רב סעדיה, והעלה השערה זו:

הרואה יראה שבעל שבלי הלקט הוסיף מעצמו מילת 'גאון' וחשב שסתם רב סעדיה הוא הגאון.¹⁴ אמנם מצאתי שגם בעל הרוקח העתיק בזה רק דברים קדמונים וכל דבריו בסימן שי"א ושי"ב לוקחו מספר ליקוטי פרדס שהוא לתלמיד רש"י... ושם כתב 'ואמר לי¹⁵ רב סעדיה ג' שבועות' וכו'. א"כ בלי ספק אין זה רב סעדיה הגאון שלא דיבר מעולם עם חכם אשכנזי או צרפתי... ומעתה יש לנו רב סעדיה צרפתי, שכן כל לע"זין הנמצאים שם בפירוש הם אשכנזים או צרפתיים. ונראה שהיה מנרבונא... ולפי"ז יתכן מאד שא"ל רב סעדיה זה מנרבונא כיוונו בעל ליקוטי פרדס והרוקח.

לפיכך, באפשרותנו לקבוע כי למנהגי האבילות בבין המצרים לא היה יסוד כלשהו של מקום וזמן מתקופתו של רס"ג. ראשית ייחוסם של מנהגים אלו לרב סעדיה הצרפתי מעידים על כך שנחלתם צרפת או אשכנז, וזמנם הוא כ-150 שנה אחרי רס"ג אצל תלמידי רש"י, במאה ה-12 למנינם.

רב סעדיה מצא מקור לדבריו במסכת יומא (עו ע"ב), בדיון הגמרא על המקור לאיסור סיכה ביוהכ"פ:

[רחיצה ו]סיכה מנא לן דאיכרי עינוי? דכתיב (דניאל י ג): 'לחם חמדות לא אכלתי ובשר ניין לא בא אל פי וסוך לא סכתי'. מאי 'לחם חמדות לא אכלתי'? אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת: אפילו נהמא דחיטי דכייטא לא אכל. ומנא לן דחשיב כעינוי? דכתיב (שם י יב): 'ויאמר אלי אל תירא דניאל כי מן היום הראשון אשר נתת את לבך להבין ולהתענות לפני אלהיך נשמעו דבריך ואני באתי בדבריך, (כי חמודות אתה)'. אשכחן סיכה, רחיצה מנא לן? – אמר רב זוטרא ברבי טוביה: אמר קרא (תהלים קט יח): 'נתבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו'. – ואימא כשתייה? – דומיא דשמן, מה שמן מאבראי – אף מים מאבראי. – והא תנא איפכא קא נסיב לה,

- 11 השלמה של ר"י קאפח על מקום שתי תיבות מטושטשות.
- 12 דניאל עם פירוש רבנו סעדיה בן יוסף פיומי זצ"ל, תרגם ר"י קאפח, הוועד להוצאת ספרי רס"ג, ירושלים, התשמ"א, עמ' קפא-קפב.
- 13 ר' יצחק שמואל ריג"ו, "תולדות רבינו סעדיה גאון וקורות ספריו", בתוך: "ביכורי העיתים", וויען, שנת תקפ"ט, עמודים 34-35, בהערה 39 ד"ה 'נשאר לנו'. [יש המכנים חכם זה: 'היש"ר מגוריציאה'].
- 14 לדעתי, כאמור, טעות זו נובעת מפתחת היג' בצורה לא נכונה.
- 15 לשון זו חוזרת מספר פעמים ב'ליקוטי הפרדס'.

דתנן: מנין לסיכה שהיא כשתיה ביום הכפורים? אף על פי שאין ראייה לדבר – זכר לדבר, שנאמר 'ותבא כמים בקרבו וכשמן בעצמותיו!' – אלא אמר רב אשי: רחיצה מגופייה דקרא שמיע ליה, דכתיב 'וסוך לא סכתי'".

לדברי הגמרא, איסור סיכה בתענית נלמד מהימנעותו של דניאל מסיכת עצמו. יש לציין שאיסור רחיצה בתענית נלמד אף הוא מאיסור סיכה, הן משום הצד החיצוני הדומה שביניהם והן משום שייתכן שהמילה 'לסוך' כוללת בתוכה את פעולת הרחיצה.

עד עתה ניתן להבחין בהשתלשלות הדברים באופן הבא:

1. דניאל נהג מנהגי אבילות במשך שלושה שבועות על מנת לבטל את החלטתו של כורש מלך פרס שלא להתיר ליהודים לבנות את ביהמ"ק.
2. הגמרא ביומא מנסה למצוא אסמכתא לכך שתענית משמעותה להימנע מרחיצה וסיכה. אסמכתא זו היא מוצאת אצל דניאל (שדרך אגב, מנע את עצמו באותה תקופה מדברים אלו, אך לא התענה).
3. רב סעדיה צעד צעד נוסף וקשר את מספר ימי אבילותו של דניאל למספר הימים שבין י"ז בתמוז עד ט' באב, כך שבימים אלו נמנעים מהדברים שדניאל נמנע מהם.¹⁶

ד. מנהגי אבילות של יחידים באשכנז

ישנן עדויות הלכתיות שלפיהן עד המאה ה-16 היה מנהג זה של יחידים באירופה:

❖ הראבי"ה:¹⁷ "ויש פרושים שמתענין משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, ויש שמתענין מבשר ויין. ובירושלמי גרסינן: מה ביניהן? אחד ועשרים יום מיום שהובקעה העיר עד יום שחרב הבית אחד ועשרים יום. אמר רבי ביבא: וסימנך 'מקל שקד אני רואה' הלז הזה משהוציא [נצין] עד [שגומר] פירותיו אחד ועשרים יום. וכל הנך יומי ראוי שלא לשמות. ורבותינו קבעו לאפטורי [דש"ח] שהוא ענין פורענות משבעה עשר בתמוז ואילך, ויש אומרים כנגד שלשה שבועים שהתענה דניאל".

16 דניאל העיר על עצמו "לחם חמודות לא אכלתי", נזירות זו מלחם החמודות לא קיבלה ביטוי כלשהוא בבין המצרים, כגון לא לאכול פת נקייה, בניגוד לכל שאר הנזירות בפסוק: אי אכילת בשר, אי שתיית יין, ואי סיכה (ובמשמעותה המורחבת עפ"י הגמרא ביומא, גם אי רחיצה).

17 ר' אליעזר ב"ר יואל הלוי, מגנצא-וירצבורג, 1140-1225.

❖ **המהרש"ל**¹⁸ נשאל שאלה בנידון. שואל השאלה ייחס מנהג זה לנשים,¹⁹ והמהרש"ל מתקנו כי מנהג זה הוא מנהג פרושים: "שאלה. מה שנהגו הנשים שלא לאכול בשר באותן ג' שבועות ומוסיפין עוד עד שבת נחמו כאשר כתו' במנהגים אי מנהג הוא או לא. תשובה. יראה שאינו מנהג, כי בכל הפוסקים לא מצאנו אלא שיש פרושים שמונעים עצמן מבשר ויין בין המצרים עד אחר תשעה באב... ולא אשתמיט חד מן המחברים לומר עד שבת נחמו. ואף שלכאורה יראה לומר דמנהג ישר הוא... וה"ה הכא דקבעו הלכה כר"ם והוא בא להחמיר כרשב"ג להתאבל יותר מדאי וכ"ש לסגף את גופו בכדי שנקרא חוטא

18 ר' שלמה בן יחיאל לוריא, פולין, 1510-1574.

19 בעל ספר ה'כלבו' (מיוחס לרבי אהרון ב"ר יעקב מנרבונה, המאה היג-יד), מביא את דברי רבינו אשר: "וכתב ה"ר אשר ז"ל: וראיתי נשים יקרות שנמנעות מאכילת בשר ומשתית היין משבעה עשר בתמוז עד עשרה באב, ואומרות שכך קבלו מאימותיהן דור אחר דור. ונראה לי משום דאמרינן בתלמוד במשנה 'בשבעה עשר בתמוז בטל התמיד', וכן בעונותינו בטל נסוך היין. ויש מן האנשים שנהגו כן. ונהגו בספרד שאין אוכלין בשר מ"ח אב עד תשעה בו. וירושלמי, אמר רבי ישמעאל: אֵלֶיךָ נִשְׂאָ דְנֵהִיגִי דְלֵא לְמִשְׁתִּי חִמְרָא מְדַעִייל אב מנהגא שבו פסק אבן שְׁתִּיָה שני [תהלים יא ג]: 'כִּי הִשְׁתַּחֲוִיתָ יְהוָה וְנִרְאָה לִי אֲבֵן שְׁתִּיָה שְׁהִיָה שֵׁם שְׁתוּת יֵיךְ הַנְּסוּךְ'."

מעיד רבינו אשר ("וראיתי", "ואומרות") על נשים בתקופתו אשר נהגו כך, ומנסה הוא למצוא טעם למנהגן זה. הרי שהשואל מתשובת המהרש"ל הכיר מציאות כזו, ואין זה חילוף גרידא של נשים-פרושים כפי שהגדיר זאת המהרש"ל.

ציטוט זה של דברי ר' ישמעאל מהירושלמי, אינו נמצא בירושלמי שלפנינו. ישנו ציטוט דומה מאד בירושלמי, וכנראה שממנו נלקח הציטוט בדברי הרא"ש: "אמר רבי זעורה, נשייא דנהגן דלא למישתייא מן דאב עליל, מנהג. שבו פסקה אבן שְׁתִּיָה. מה טע' ? 'כי השתות יהרסון' (תענית סד ע"ג, פסחים ל ע"ד בדפוס ונציאה). פירושו - אמר רבי זעורה, הנשים הנהגות שלא לטוות (= 'מישתייא', מלשון שתי וערב) משנכנס אב, מנהג הוא, שבו פסקה אבן השתיה..."

מילת 'מישתייא' איננה במשמעות הפעולה 'לשתות' משתי סיבות: הראשונה - מה לשְׁתִּיָה ולאבן שממנה הושתת העולם ? השנייה - בציטוט לא נאמרה המילה 'חמרא' (רטנר, ב'אהבת ציון וירושלים' מביא שיש גירסאות הנוקטות 'חמרא' ואף יש כאלו הגורסות 'עמרא'. לדעתי שתי גירסאות הללו הן שיבוש, משום שאין זה הנוסח לא בכתב יד ליידן, ולא בקטע הגניזה הקדום לו שפורסם ע"י ר"ל גינזבורג ב'שרידי הירושלמי' עמ' 111. על גירסאות אלו עיין בדבריו של דניאל שפרבר בתוך מנהגי ישראל חלק א', הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ג, עמ' קלח-קמג. קדם לו ר"ש ליברמן ב'הירושלמי כפשוטו', עמ' 431-430. תורף דבריו: "סוף דבר, גירסתינו, גירסת הדפוס היא בלי שום ספק הנכונה ופירושה הוא כמו שפירש ר"ן גאון למישתי- לטוות, לארוג. ושאר הגירסאות הן הוספות ופירושים", שאם היה כן, היתה כאן עדות קדומה לאי שתיית יין מ"ח אב. כבר הרוקח מביא ירושלמי זה עפ"י פרשנותו המקובלת: "משנכנס אב ממעטין בשמחה ואין אורגין בגדים, כדאמרי' בירושלמי בפ' מקום שנהגו: אמר זעירא הני נשייא דנהגי דלא מישתייה מן אב עליל... דלא מישתייה - ל' שתי" (סימן ש"י).

מה לאריגה ולאבן השתיה ? - כשם שהארץ נמתחה ונטוותה מן אבן השתיה, כך בגד נמתח ונטווה. וכך מצאנו במדרש הגדול על בראשית עמ' יב': "בראשית... ד"א שברא עולמו שתי וערב. מהיכן התחיל ? מאבן השתיה, דתניא: ו'שתייה' היתה נקראת שממנה הושתת העולם."

ושיש למונעו מן המנהג הרע. והמנהג נתפשט בו ע"י שטות שרוב פעמים חל ט"ב ביום ה' שאסור כדין עד שבת, ואף ביום ג' יש שמשום קמצנות ממתניין עד שבת, ומזה נתפשט המנהג. וא"כ אפי' התרה אינו צריך... דברי שלמה בן מהר"ר יחיאל לורי"א הנקרא שר יצחק".
 השואל מתאר מציאות שבה המשיכו להימנע מאכילת בשר אף אחרי ת"ב, עד שבת נחמו. המהרש"ל תמה על "מנהג זה" וסבר שיסודו הוא בקמצנים שבחבורה, שמחמת רצונם לחוס על ממונם נמנעו מקניית בשר עד שבת, אע"פ שת"ב חל לעיתים ביום שלישי בשבוע.

מרן ר' יוסף קארו, בשו"ע סימן אורח חיים סימן תקנ"א מביא את מנהגי האבילות הנוהגים סמוך לתשעה באב. המעיין בדבריו יראה כי בסידור דבריו הוא נצמד תחילה להוראות המשנה והגמרא, ורק לבסוף הוא מוסיף את החומרות הנהוגות בכל תקופת בין המצרים,²⁰ וכפי שיפורטו להלן באות ו'. בתחילה הוא מציין דברים שאסורים מ"ח אב משום שמחה: ממעטין במו"מ, בבניין ובנטיעה, אין נושאים נשים ואין עורכין סעודת אירוסין – כל אלו משום מיעוט שמחה. לאחר מכן הוא מביא איסורים הנוהגים בשבת תשעה באב: איסור כיבוס, תספורת, תיקון בגדים חדשים, אי אכילת בשר ושתיית יין. לבסוף הוא מסיים בדברים הנוהגים בכל תקופת בין המצרים – יש המתענים, להיזהר מלומר 'שהחיינו' על פרי או מלבוש, להיזהר לא ללכת יחידי משעה רביעית ביום ועד שעה תשיעית, וכן לא להכות את התלמידים בימים אלו.

את מקורותיו להלכות אלו חשף רבי יוסף קארו בחיבורו 'בית יוסף' על הטור בסימן זה. שם הוא מפנה לרבים מחכמי אשכנז לדורותיהם, ובייחוד במנהגים החלים בכל תקופת בין המצרים. חכמים אלו הם: אבי העזרי, אור זרוע, מרדכי, הגהות מיימוניות, כל בו, מהרי"ל, תרומת הדשן – שהם רובם ככולם פוסקי אשכנז. הוסף עליהם את הרמב"ן והרשב"א תלמידו שהיו בקשר הדוק עם פוסקי אשכנז.

מלבד זאת מציין מרן מפורשות שלקח את דבריו מפוסקי אשכנז או ממקורות אחרים שפוסקים להיפך או בשונה מהם:

1. "אמנם כמדומה לי שראיתי בימי חרפי רוחצים בנהרות מראש חדש ולא מיחו בידם, והמחמיר תבוא עליו ברכה".
2. "כתב ה'כל בו' (שם כה): יש נמנעים מאכילת בשר משנכנס אב לפי שאין שמחה אלא בבשר, ואף על פי כן אין להימנע מהתבשיל שנתבשל בו הבשר".

20 בסדר זה נקט מרן בעקבות הטור שסידר כך את הדברים. בסידור זה יש עדות לכך שעד מרן לא היו נפוצות כל החומרות שנהגו באשכנז.

3. "כתב על זה הרב המגיד, המנהג הזה לא פשט בארצות אלו לענין אכילת בשר שאין נמנעין אלא ערב התענית אבל אין נכנסין למרחץ. ודבר ברור הוא שבדין גמור אפילו ערב תשעה באב מותרין לרחוץ".
4. "אין כאן איסור כלל מדין התלמוד שאפילו בערב הצום בסעודה שאין מפסיק בה מותר לאכול בשר ולשתות יין. אפילו כן, מי שאוכל בשר בכל המקומות שנהגו בו איסור פורץ גדרן של ראשונים".
5. "מצאתי כתוב בשם מהר"י מולן (שו"ת מהרי"ל סי' טו) לחוף הראש בערב שבת של חזון ישעיהו".
6. "מצאתי כתוב בתשובה אשכנזית (מהרי"ל שם) לשתות יין הבדלה לא ראיתי רבתי נזהרים, וגדולה מזו אמר לי מה"ר שמואל משפירא שדן לפני מהר"ם שמותר לברך ברכת המזון על כוס של יין ולטעמו והודה לו מהר"מ".
7. "מצאתי בתשובה אשכנזית (שו"ת מהרי"ל סי' לא) לברך שהחיינו בין המצרים כתוב בספר חסידים (סי' תתמ) דלא, ונראה לעניות דעתי כגון מילתא דאפשר לדחויי כגון פרי או מלבוש, אבל אי מיקרי פדיון הבן אין מחמיצין את המצוה או הברכה".

דהיינו, ר"י קארו מעיד שבארצות צפון אפריקה וא"י לא נשמעו ההחמרות בימים אלו, ועל סמך "תשובה אשכנזית" או פוסקי אשכנז הוא הוסיף חומרות אלו. כן רואה המעיין בסימן תקנ"א שמגמת ר"י קארו להשתדל להיות צמוד לעיקר הדין, וכל חומרא הוא מציינה בלשון הראויה, כגון 'ויש נוהגין', 'ויש שמוסיפין', 'טוב להיזהר' וכו'. לעומתו הרמ"א מביא את מנהגי אשכנז לכל חומרותיהם, כפי שעלה מן השו"תים דלעיל.

ה. סיכום ביניים

רב סעדיה (לא הגאון) עשה השלכה בין אַבל דניאל לימי בין המצרים, והנחיל את מנהגי ההימנעות מאכילת בשר, שתיית יין ורחיצה. עוד מאות שנים אח"כ רואים שדווקא הפרושים או היחידים אחזו במנהגים אלו.

הטור בסימן תקנ"א מציין ש"מנהג אשכנז, היחידים נמנעים מבשר ויין מי"ז בתמוז ואילך, ומר"ח ואילך נמנעים כולם מבשר ויין, זולת שבת שאוכלין ושותין כדרך כל השנה כולה".

מנהגים אלו היו נפוצים מאוד באשכנז (= אירופה, ולא דווקא גרמניה), בעוד שלבני ספרד הם לא הגיעו. ר"י קארו מבססם בפסיקה הספרדית.

ו. חומרת הימים שבין י"ז בתמוז לתשעה באב

לאחר שאכלנו די בשר ושתינו יין כדי צרכינו, נדון בחומרתם של ימים אלו.

שליטת 'קטב מרירי'

כתב בעל הרוקח (סימן שט):

מי"ז בתמוז עד ט' באב אין לילך יחידי מד' שעות עד ט' שעות, ואין להכות אפי' ברצועה את תלמידו, כדאמרינן באיכה רבתי: 'כל רודפיה השיגוה בין המצרים' – שבהם קטב מרירי וקטב ישוד צהרים. 'השיגוה בין המצרים' – בגימטריא: המה כ"א ימים מי"ז בתמוז עד ט' באב,²¹ לכך אמר 'מקל שקד אני רואה' שהוא גדל לכ"א יום.

הרוקח מונה כאן שתי הנהגות שאינן מוזכרות במשנה או בתלמודים:

1. אין ללכת יחידי בשש השעות האמצעיות של היום.

2. אין להכות ברצועה את התלמידים.

הנימוק לשני אלו הוא: משום ש'קטב מרירי' שולט בימים אלו.²² נימוק זה לוקח הרוקח ממדרש איכה רבה המוזכר לעיל: "ביומין דעקא, משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, שבהם [קטב] מרירי שולט, כד"א מדבר באופל יהלך מקטב ישוד צהרים". המדרש אינו מפרט ממה צריך להיזהר עקב הימצאותו של קטב מרירי, אלא מגדיר זאת באופן כללי 'יומין דעקא' (=ימים של צרה). לעומתו, נוקט הרוקח בדוגמאות המוזכרות בתהילים רבה:²³

"אמר ר' הונא בשם ר' יוסי: קטב מרירי עשוי קליפין קליפין שערות שערות, (ושל) [ועל] עין אחד הוא רואה, ועינו תוך לבו, ואינו שולט לא בצל ולא בחמה, אלא בין צל לחמה, מתגלגל כדור, ושולט מארבע שעות ועד תשע שעות משבעה עשר בתמוז עד תשעה באב, וכל מי שהוא רואה אותו – נופל על פניו. חזקיהו ראה אותו ונפל על פניו. אמר ר' פנחס [הכהן] בר חמא מעשה באחד שראה אותו ונכפה על פניו. ר'

21 'השיגוה בין המצרים' = 776. 'המה כא ימים מי"ז בתמוז עד ט באב' = 771. נראה שצריך לומר: 'המה כא הימים מי"ז... כדי לאזן את הגימטריא.

22 בספר המנהגים (טירנא) חודש תמוז, ממשיך הוא ואומר: "לפי שבהן קטב מרירי שולט, וסכנה יש בדבר...".

23 מדרש תהלים (בובר) מזמור צא, ד"ה [ג] 'לא תירא'. מקבילות למדרש זה מובאות גם בכמדבר רבה וגם באיכה רבה.

שמואל בר רב יצחק הוה מפקד לספרייא דיהוון מפנין לטלייא בארבע שעות. ר' יוחנן הוה מפקד לספרייא דלא ליהוי מחיין לטלייא (= שלא להכות את הילדים) בין שבעה עשר בתמוז לתשעה באב, הוי מקטב ישוד צהרים".

'קטב מרירי' הוא המוזכר בפרשת האזינו: "מזי רעב ולחמי רשף וקטב מרירי, ושן בהמות אשֶלַח במ", בגמרא (בבלי פסחים קיא ע"ב) מפרשים זאת כשוד. אף מדרש אגדה זה מיטיב לתאר את צורתו ומעשיו.

מחד גיסא, יש כאן הנהגות מעשיות של רבי יוחנן ור' שמואל ב"ר יצחק בעקבות אותו קטב מרירי. מאידך גיסא, הדברים מובאים כדברי אגדה שאין הכרח לקשור אותם להלכה. וכך נהגו בעל 'הלכות גדולות', הרי"ף והרמב"ם,²⁴ שלא דיברו כלל על דברים האסורים משום קטב מרירי.

בל נשכח שבעל הרוקח היה מקובל שחי בתקופת חסידי אשכנז הראשונים, ואף נמנה עימהם. חסידות זו סיגלה לעצמה הרבה הנהגות נסתרות, כך שאין פלא שדברי אגדה אלו מצאו קרקע נוחה בהליכות חייהם.

אמנם, יש בגמרא²⁵ אזכור לתומרת ימים אלו, אך לא מטעם של קטב מרירי אלא מטעם של מזל רעוע²⁶. ועוד, שם מדובר על מיעוט שמחה מתחילת חודש אב, ולא מי"ז בתמוז, וכך נאמר:

משנכנס אב ממעטין בשמחה. אמר רב יהודה בריה דרב שמואל בר שילת משמיה דרב: כשם שמשנכנס אב ממעטין בשמחה – כך משנכנס אדר מרבין בשמחה. אמר רב פפא: הלכך, בר ישראל דאית ליה דינא בהדי נכרי – לישתמיט מיניה באב דריע מזליה, ולימצי נפשיה באדר דבריא מזליה.

לדברי רב פפא, הנהגה זו של השתמטות מעסק עם נוכרי בחודש אב (ולא מי"ז בתמוז), כלולה תחת ההגדרה של 'מיעוט שמחה', והוא מעין מה שאמרו בברייתא ביבמות השנויה לעיל "קודם הזמן הזה" – קודם שבוע שחל בו – "העם ממעטין בעסקיהם מלישא ומליתן".

24 עיין במאמרו של ר"י קאפח 'על דרכו ומשנתו של הרמב"ם', תחומין, ח, (תשמ"ז). שם באות ג' (עמ' 514-516) מדבר הוא על השמטת מציאות שדים במשנת הרמב"ם. [נדפס שנית בקובץ מאמרו 'כתבים', ב, עמ' 601-600].

25 בבלי תענית כט ע"א.

26 "דריע מזליה" – תרגם ר' עזרא ציון מלמד במילונו (מילון ארמי עברי לחלמוד בבלי, ערך 'ריע') ש"ריע" = תרגומו 'רעוע' ולא 'רע', ואילו תרגומו של 'רע' לשפה הארמית הוא "ביש" (ביש גדא = מזל רע). וכן אפשר למצוא בדברי הגמרא בכתובות כד ע"ב לגבי כהנים שאינם מיוחסים "דריע קוזקיהו", דהיינו חזקתם רעועה, ולכן אינם אוכלים בתרומה אלא רק בקודשי הגבול.

הימנעות מפרפת 'שהחיינו'

ביטוי הלכתי נוסף למושג 'שמחה' מצאו ראשוני אשכנז בברכת 'שהחיינו', שמלבד זמנים קבועים, מברכים אותה באכילת פרי חדש או בלבישת בגד חדש. לענייננו – הואיל וממעטים בשמחה, אין לברך 'שהחיינו' בבין המצרים שהיא ברכה המבטאת שמחה.²⁷ ובמילים אחרות: כיצד אפשר לברך 'והגיענו לזמן הזה' והרי ימים אלו הם ימי צער?!

לשון ספר חסידים:²⁸

יש חסידים מחסידים הראשונים שלא היו אוכלים שום פרי חדש בין י"ז בתמוז לט' באב, כי אמרו: איך נברך שהחיינו וקיימנו והגיענו לזמן הזה? ויש מברכים על פרי חדש כשנודמנו להם בשבתות שבין י"ז בתמוז לט' באב.

אמנם בספר חסידים נקט לשון כוללת, אך פוסקים ופרשנים שבאו אחריו עשו חילוק בברכת שהחיינו, בין דבר היכול להידחות לבין דבר שאינו יכול להידחות:

בין המצרים נמנעו מלברך שהחיינו על שום פרי, וכן איתא בספר חסידים, והביאו מהר"י מולין בתשובותיו (סי' לא), ועיי"ש. ונראה לע"ד כגון מילתא דאפשר לדחוייה כגון פרי או מלבוש, אבל אי מיקרי פדיון הבן אין מחמיצין את המצוה או את הברכה, וצריך עיון" (ספר המנהגים [טירנא], הגהות המנהגים – חודש תמוז, אות נה).

ז. שיטת הרמב"ם

הרמב"ם, כהרגלו בקודש, צמוד לדברי המשנה והגמרא וללשונו. ואף שבאירופה של ימיו הוסיפו מנהגים כדלעיל, אין הרמב"ם חש לדבריהם. יתירה מזאת, ישנם דברים שהוא מסתייג מהם, כפי שיתואר להלן.

כותב הרמב"ם בהלכות תעניות (ה ו-ח).

1. משיכנס אב ממעטין בשמחה.

2. ושבת שחל תשעה באב להיות בתוכה אסור לספר ולכבס וללבוש כלי מגוהץ אפילו כלי פשתן עד שיעבור התענית, ואפילו לכבס ולהניח לאחר התענית אסור.

27 חיבור מפורש בין ברכת שהחיינו לביטוי שמחה מובא בספר מהרי"ל (מנהגים), הלכות שבעה עשר בתמוז ותשעה באב: "אמר מהר"י סג"ל, טוב למנוע מלברך זמן על שום פרי חדש כל בין המצרים כדי למעט שמחה".

28 ספר חסידים לרבי יהודה החסיד, מוסד הרב קוק, ירושלים תשי"ז, סימן תת"מ, עמ' תפב.

3. וכבר נהגו ישראל שלא לאכול בשר בשבת זו ולא יכנסו למרחץ עד שיעבור התענית.

4. ויש מקומות שנהגו לבטל השחיטה מראש החדש עד התענית.

5. תשעה באב לילו כיומו לכל דבר, ואין אוכלין אלא מבעוד יום, ובין השמשות שלו אסור כיום הכפורים. ולא יאכל בשר ולא ישתה יין בסעודה המפסיק בה, אבל שותה הוא יין מגתו שיש לו שלשה ימים או פחות, ואוכל בשר מליח שיש לו שלשה ימים או יתר, ולא יאכל שני תבשילין. בד"א שאכל ערב תשעה באב אחר חצות, אבל אם סעד קודם חצות אף על פי שהוא מפסיק בה אוכל כל מה שירצה.

לשיטת הרמב"ם, סימני האבילות אינם מתחילים ב"ז בתמוז אלא בר"ח אב, עם מיעוט השמחה כדברי המשנה. בשבוע שחל בו נאסרו הכיבוס והתספורת כדברי הברייתא בגמרא. הרמב"ם הוסיף כאן את נושא הגיהוץ כפי שעולה מדיון הגמרא על אתר.

לעניין רחיצה אומר הוא שיש להימנע מכניסה למרחץ בשבוע שחל בו. ר"י קאפח מדייק מלשונו "ולא יכנסו למרחץ" שמדובר דווקא במרחץ הציבורי, אך בביתו כל אדם רוחץ כהרגלו.²⁹

לעניין אכילת בשר בימים אלו, משתמש הרמב"ם בשלוש לשונות: (א) עיקר הדין – "לא יאכל בשר ולא ישתה יין בסעודה המפסיק בה". (ב) מנהג מורחב – "נהגו ישראל שלא לאכול בשר בשבת זו". (ג) מנהג הנוגע בדבר – "יש מקומות שנהגו לבטל השחיטה מראש החדש עד התענית". ביטול השחיטה אינו בהכרח אי אכילת בשר.

ר"י קאפח כותב על מנהג תימן³⁰:

ומנהגנו שלא לאכול בשר רק בסעודה המפסקת כפי הדין. ואף גם זאת דייק רבינו שאותם שנהגו שלא לאכול בשר הוא רק בשבת זו ולא לפני כן. אמנם יש שביטלו השחיטה מר"ח אך אכלו בשר משומר לא טרי.

29 רמב"ם במהדורתו, הלכות תעניות, עמ' שפח: "ולענין מרחץ אין לדבר על מנהג תימן כי כל ימות השנה לא נפתחו המרחצאות אלא כיום חמישי ושישי, כך שבשאר ימות השבוע התרחצו בבית". אין מדובר ב'דיוק' גרידא, אלא במציאות חיים הקרובה מאד לזו שהרמב"ם חי בה. במספר מקומות עומד ר"י קאפח על הדימיון בין החיים בתימן של תקופתו לבין החיים בתקופת הרמב"ם.

העולה מדברים אלו:

- ❖ לא ראה הרמב"ם חומרה כלשהי בטבעם של ימים אלו מצד עצמם,³¹ ואין הוא מזכיר מניעות כלשהן מטעם 'קטב מרירי'. אופיים של ימים אלו דורש רצינות מצד האדם (לא לשמוח וכו').
- ❖ אין מניעה הלכתית לברך שהחיינו בימים אלו. הרמב"ם לא תלה את ברכת שהחיינו בשמחה, אלא בשבח והודאה, וז"ל³²: "ברכות אחרות ודברים אחרים הרבה שאין בהן פתיחה ולא חתימה תקנו חכמים דרך שבח והודיה להקדוש ברוך הוא, כמו ברכות התפלה שכבר כתבנום. והם אלו: הבונה בית חדש והקונה כלים חדשים בין יש לו כיוצא בהן בין אין לו מברך ברוך אתה יי' אלהינו מלך העולם שהחיינו וקימנו והגיענו לזמן הזה". ראייה לכך שאין ברכת שהחיינו תלויה בשמחה, מופיעה בהלכה ז': "אמרו לו מת אביו וירשתו... אם אין עמו אחים מברך שהחיינו". הרי לך אבילות וברכת שהחיינו הדרים בכפיפה אחת.³³

ח. סיכום

לסימני האבילות סביב חורבן בתי המקדש יש עיגונים כבר במשניות. באירופה של ימי חסידות אשכנז הקדומה מצאו לנכון להרחיב את מנהגי האבילות, הן בהארכת זמן חלותם מ"ז בתמוז, והן בהגדלת כמותם ע"י הוספת חומרות כגון: הימנעות מברכת שהחיינו, ודברים אחרים האסורים משום פורענות.

במשך מאות רבות נכתבו שו"תים באירופה הדנים על ימים אלו וחומרתם, בעוד בצפון אפריקה ובאסיה לא נשמעו הדים לכך. ר"י קארו מציין בשו"ע את ההחמרות הנוהגות בבין המצרים (ב'בית יוסף' על ה"טור" הוא מציין את מקורותיו האשכנזיים להחמרות אלו), וממנו והלאה מתרחבים מנהגים אלה ומגיעים לכל מקום שבו נתקבל השו"ע להלכה.

לקהילות סגורות יותר, כקהילת תימן, כמעט ולא חדרו הדברים, משום ששם היו אמונים על פסיקתו של הרמב"ם שמנה את המנהגים המוזכרים במשנה ובגמרא בלבד. אף מהרי"ץ, למרות שידע על מנהגי האבילות באשכנז, אינו מזכיר אותם הלכה

31 ראה הרב חננאל סרי, 'מושג הזמן במשנת הרמב"ם בהלכה ובמחשבה', המעיין, תשרי ס"ה, כרך מ"ה גליון א', ובפרט בדברו על 'ימי התשובה'.

32 הלכות ברכות י א-ב, במהדורת ר"י קאפח.

33 דיוני הפוסקים דלעיל דנים ביחס למשקל ברכת שהחיינו לעומת מצוה כפדיון הבן. בהלכה זו ברמב"ם, ברכת שהחיינו מופיעה בצמידות לירושא שאין בו מצוה כלל.

למעשה.³⁴ בעת החדשה, מעת שרוב יהודי תימן עלו ארצה, "אימצו" רבים מהם מנהגים של קהילות אחרות, ומנהגי האבילות בימי בין המצרים, הם רק דוגמא אחת מיני רבות לאימוץ מאולץ של מנהגים.

חשוב לציין שכל שיטת פסיקה שונה מחברתה, וכל אחת מהן מונעת עפ"י הלכי מחשבה שונים, מקורות שונים ודפוסי התנהגות שונים. ערכוב בין מנהגי קהילות שונות יש בו כדי לטשטש תפיסות עולם הלכתיות קדמוניות ומקוריות.

אסיים בדברי הנחמה שמביא הרמב"ם בסוף הלכות תעניות (ה יט): "כל הצומות האלו עתידים לבטל [י"ג: ליבטל] לימות המשיח. ולא עוד אלא שהם עתידים להיות ימים טובים וימי ששון ושמחה, שנאמר (זכריה ח יט): 'כה אמר ה' צבאות: צום הרביעי וצום החמישי וצום השביעי וצום העשירי יהיה לבית יהודה לששון ולשמחה ולמ'עדים טובים, והאמת והשלום אָהבו'".

34 בשו"ת "פעולת צדיק" הוא מזכיר את מנהגי האבילות בשני מקומות: (א) בחלק ב' סימן ע"ו, בתשובתו המפורסמת לעניין אבילות בספירת העומר: "ואם נפשך לומר דאפשר שקבלו אותו בנדר, קרוב הדבר להתיר נדר זה בחרטה כדרך שמתירים שאר נדרים החמורי' מזה (שנדר שלא לשתות יין ולאכול בשר בין המצרים), שאם רוצה לחזור בו שמתירין לו בחרטה אע"ג שנהג כן כמה שנים הוא ואבותיו כמפורש בב"י יו"ד סי' רי"ד". בין המצרים נידון בתשובה זו כדוגמא לנדר הניתן לחרטה, ומשמעות הדבר היא שהיו אנשים בזמנו אשר קיבלו עליהם חומרות אלו, והוא נדרש להתירם. (ב) המקום השני הוא בחלק ג סימן מז, שם הוא נשאל לגבי ברכת שהחיינו בבין המצרים, וגם שם הוא מתיר לגמרי: "[שאֵלָה]: אָבֵל תוֹךְ ז' ימי אבילותו שצריך לימול בנו אם יברך שהחיינו. תשובה: בסי' תקנ"א, או"ח, כ' מר"ן הש"ע טוב ליהרהר מלומר שהחיינו בין המצרים. אבל על פדיון הבן אומר, ולא יחמיץ המצוה ע"כ. מכאן נר' פשוט דהאבל מברך שהחיינו כיון דזמנה קבוע בפדיון הבן. ואין לדחותה דדוקא בין המצרים דאבלות ישנה היא ולא כן באבלות ממש דכבר כ' המ"א שם וז"ל: ונ"ל הטעם כיון (דכיון) דהזמן ההוא זמן פורענות אין לברך על פרי שהחיינו לזמן הזה, אבל אין הטעם מפני אבילות דהא לא מצינו שאבל אסור לברך שהחיינו, עכ"ל המ"א. נר' מזה פשוט דמברך שהחיינו. ואחר זה מצאתי ב'בית יוסף' יו"ד סי' רס"ה, הביא ב' הרשב"א לדחות טעם האומר דאין לברך שהחיינו בפילה משום צערא דינוקא, והשיב דלא אמרו כן אלא לענין 'שהשמחה במעונו' אבל ברכת שהחיינו אינה תלויה בשמחה אלא בדבר שמגיע לו תועלת ואע"פ שמתערב עמה צער, שהרי אפי' מת אביו ונפלה לו ירושה אומר שהחיינו, עכ"ל. הרי בפירוש היתר גמור לברך שהחיינו, ומצוה נמי איכא בכך לשבח לש"י על שזיכהו לקיים מצוה זו, דקי"ל [= דקיימא לן] כדעת הרמב"ם דחשיבא כמצוה דמזמן לזמן כמועדים דחובה הוא לברך שהחיינו, ודוק".

ב'שולחן ערוך המקוצר', של הרב יצחק רצאבי, מופיעות 'הלכות בין המצרים' כסימן בפני עצמו, בכרך המועדים, סימן קג. שם מדבר הוא על דברים הנוהגים מ"ז בתמוז ואילך. דבריו אלו יונקים בעיקר מפסיקת השו"ע ונושאי כליו כפי שעולה מעיון במקורות שהוא מביא בהערותיו שם.